

PREKOMANDA

... KPJ je, u ovim najtežim danima historije naših naroda, još odlučnije stavila sve svoje snage u službu narodnih interesa; stavila je u službu narodno-oslobodilačke borbe svoje organizatorske sposobnosti, svoje dragocjene kadrove. Stavila se na čelo narodne borbe... Stvarajući bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, KPJ je organizirala oružanu borbu protiv okupatora. Stvorila je partizanske odrede... stvorila je narodnu armiju od više desetaka hiljada, stvorila je neustrašive narodne partizanske borce, koji krvlju svojom pišu najslavnije stranice u historiji borbe naših naroda za oslobođenje. Članovi KPJ bore se u prvim redovima partizana. Oni daju primjer svojim požrtvovanjem, jer je to njihova dužnost... Komunisti će nastaviti svoj rad za dobro naroda – uvijek s masama, uvijek za narod, uprkos svim žrtvama i teškoćama.

Tito, »Borba«, broj 8-9, Užice 1941.

U narodnooslobodilačkom ratu sedam puta sam menjao dužnosti, stalno na istom zadatku – uvek po odluci partijskog rukovodstva, ili samog druga Tita. Kad sam u julu 1941. godine stigao u Zagreb, pobegavši s drugovima iz nacističkog logora, Partija me najpre poslala u Karlovac, Josipu Krašu, zatim u Gorski kotar, pa preko Like u Bosansku krajinu; od prvih dana novembra 1941. do 10. februara 1942. bio sam u istočnoj Bosni; od februara 1942. do septembra 1943. komandovao sam jedinicama u zapadnoj, a zatim, do septembra 1944, u istočnoj Bosni; poslednje ratne dužnosti – od oktobra 1944. do Pobeđe – vezane su za Vojvodinu i Treću armiju.

Ovo su kazivanja o četrdesetdrugoj: o tome kako smo se tada organizovali, kako smo ratovali, kako smo otkrivali drugačiji život i stalno prisutnu smrt, kako smo širili procepe u kojima nas je okupacija i izdaja stešnjivala i kako smo pobeđivali u Bosanskoj krajini. Zapalo me da tamo odem u ono vreme koje istoričari svrstavaju u razdoblje ustaničke krize, ali bio sam tamo i u narednom periodu – u vreme blistavih pobeda krajiških odreda, udarnih bataljona i brigada, divizija i prvog korpusa osnovanog u Narodnooslobodilačkoj vojsci NOV.

Ideja o odlasku iz istočne u zapadnu Bosnu nije bila moja. »Prekomanda« je usledila posle savetovanja partijskog rukovodstva Bosne i Hercegovine (bez drugova iz Krajine) s drugom Titom u Ivančićima i posle kraha nemačke ofanzive u istočnoj Bosni, onih dana kad su doneti Fočanski propisi koji institucionalizuju narodnu vlast. O odlasku je odluku doneo Tito, ali ideja je bila Tempova. Svetozar Vukmanović Tempo je tada bio komandant Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, a delovao je ilegalno iz Sarajeva. On je u januaru 1942. godine pisao Titu da su »veze Bosanske krajine sa Glavnim štabom nemoguće«, pa je od vojno-političkog rukovodstva – to jest od Đure Pucara, koji je kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu rukovodio partijskom organizacijom u zapadnoj Bosni, i od Osmana Karabegovića, koji je bio

jedini od članova Glavnog štaba u Krajini – tražio »da oni tamo formiraju Štab Bosanske krajine u koji da uđe i Osman.« Od drugova u Krajini je tražio »da se što više osamostale«, jer su veze »sa Glavnim štabom nemoguće«. U pismu Titu 28. januara Tempo je najavio partijsko savetovanje u Krajini i predložio »da će neko morati tamo da ode«.

U tome pismu Tempo ne pominje moj odlazak. Da bih i ja mogao otići u Bosansku krajinu pisao je 2. februara, predlažući drugu Titu radi reorganizovanja ustaničkih snaga i štabova »slijedeće mjere«:

»1 – Da se hitno iz Kalinovika uputi Princip (Slobodan Princip Seljo) koji će zajedno sa Hadži Muratom (Pašaga Mandžić) obrazovati Štab za istočnu Bosnu i povezati se sa svim odredima istočne Bosne.

2 – Da se isto tako hitno uputi Boriša (Stjepan) i Lepa (Boriša Kovačević i Lepa Perović) koji će obrazovati na terenu sekretarijat Pokrajinskog komiteta za istočnu Bosnu i povezati se sa svim okružnim komitetima.

Kako pak situacija u Bosanskoj krajini nije najbolja, a obzirom da oni pišu da su se i kod njih pojavile četničke čete i da ima i kod njih otpadanja iz naših četa, s obzirom da ni oni nijesu dorasli situaciji, čim su to dozvolili, a takođe, s obzirom na važnost Bosanske krajine za nas, smatram da i tu treba hitno preduzeti mjere a to su:

1 – Da se hitno tamo uputi Košta Nad da zajedno sa Osmanom formira Štab za Bosansku krajinu i poveže se čvrsto sa sva tri odreda likvidirajući sve četničke vođe koje su izdajnički raspoložene.

2 – Da se hitno tamo uputi odavde Kulturni (Avdo Humo) da zajedno sa Starim (Đuro Pucar) formira sekretarijat PK za Bosansku krajinu koji će povezati sve OK i čvrsto ih držati pod svojom kontrolom.

Sve ove mjere treba sprovesti hitno. Smatram da sekretarijat PK i Glavni štab neće biti oslabljen s obzirom na blizinu vašu...

Veze štabova Bosanske krajine i istočne Bosne sa Glavnim štabom kao i partijske veze išle bi u prvo vrijeme preko Sarajeva a kasnije preko šume.

U Krajini se održava savjetovanje 20. ovog mjeseca pa do tada treba Košta da bude u Krajini. On treba da dođe odmah ovdje u Sarajevo pa da sa Kulturnim ode u

Krajinu i stigne na vrijeme na savjetovanje. Ovo ako uvažite moje prijedloge...«

O Tempovim predlozima za reorganizovanje rukovođenja vojnim snagama ustanka u Bosni i Hercegovini, u Vrhovnom štabu se odlučivalo svakako pre 10. februara, jer već toga dana primio sam od druga Tita uputstva za moj rad u Krajini.

Kad je po mene stigao kurir Vrhovnog komandanta, komandovao sam partizanskim snagama na kalinovičkom frontu. Očekivao sam da će se italijanski garnizon u Kalinoviku svakog časa predati. Njihova komanda je sa nama pregovarala 7. februara. Hteo sam Italijane pustiti iz blokiranog Kalinovika uz uslov da u gradu ostave sve naoružanje. Komandant garnizona je tražio da ih pustimo »barem s lakim naoružanjem«. Kako sam tu molbu odbio, komandant Kalinovika je obećao da će se konsultovati sa štabom divizije u Mostaru. Pre nego je javio rezultat mostarskih dogovora, otišao sam u Foču.

Vrhovni komandant je bio u hotelu »Gerstl«. To je bila dosta ružna, dvospratna zgrada na obali Čehotine, blizu njenog ušća u Drinu. U prizemlju su bili drugovi koji su radili uz druga Tita, a on je imao kancelaraju na prvom spratu.

U Foču sam stigao kasno uveče 9. februara, 10. ujutro sam otišao u hotel »Gerstl«. Stražar je, čini se, bio obavešten o mom dolasku: samo me je, capnuvši, pozdravio. Vrhovnog komandanta sam zatekao u razgovoru s nekoliko njegovih saradnika, mislim da su tu bili Aleksandar Ranković, Sreten Žujović Crni i Moša Pijade. Više se ne sećam rasporeda soba, ali znam da me je najavila sekretarica druga Tita, beogradska studentkinja Davorjan ka P-unović Zdenka, koju sam znao od prvog susreta, iz Rogatice,

Kancelarija je bila prostrana, jednostavno nameštena. Na zidu karta Evrope. Na radnom stolu nekoliko složenih sekcijских karata i neki tekstovi — napisi druga Tita i tuđi napisi š Titovim ispravkama.

Mislio sam da sam pozvan zbog blokade Kalinoyika. U tom smislu sam se i pripremio za referisanje. Međutim, Tito nije spominjao Kalinovik (osim pri rastanku, kada reče da će »kalinovički sektor preuzeti Koča«). Vrhovni

komandant je već u početku razgovora, bez uvoda, rekao ono što je već bilo dogovoreno:

— Mislim, Košta, da bi ti u sadašnjoj situaciji bio najkorisniji u Bosanskoj krajini...

Čutao sam i mislio: nije moje da biram.

Dobio sam Tempova pisma — čini mi se da mi ih je Ranković dao. Dok sam ih čitao, Tito nije prekidao razgovor sa prisutim drugovima. Uz čitanje čuo sam kako se vesele, što im je konačno uspelo — a uspelo je, zapravo, akademiku Pavlu Saviću — da uspostave neposrednu radio-vezu sa Izvršnim komitetom Kominterne u Moskvi. Do tada su svi telegrami druga Tita slani preko ilegalnog radio-odašiljača iz Zagreba, iz stana Jože Kopiniča Vazduha, koji je odatle delovao kao predstavnik Kominterne za Balkan i neke srednjoevropske zemlje.

Kada sam pročitao Tempova pisma, u sobu Vrhovnog komandanta je ušla Lepa Perović, Krajiškinja, učiteljica, poznati komunist. Lepu sam znao od ranije. Jedno vreme je bila partijski radnik i na kalinovičkom području. S obzirom da je Tempo predložio Borišu Kovačevića i Lepu Perović (»ako Lepa ne može, onda neka ide Crni«) da organizuju partijsko rukovodstvo za istočnu Bosnu, pomislio sam da je pozvana da primi taj zadatak. Ali mi Tito nije dao vremena da o tome razmišljam:

— Vas dvoje idete zajedno u Krajinu. Lepa po partijskim, a Košta po vojnim zadacima! — Izmenio je utoliko Tempov predlog, što je za partijski rad u Krajini odabrao Lepu, umesto predloženog Avde Hume. Lepu je to obradovalo, jer je Krajina njen zavičaj. Rođena je u Banja Luci i tamo je sva njena brojna rodbina.

Naše zadatke je generalni sekretar Partije, odnosno Vrhovni komandant, jezgrovito objašnjavao. (Desetak dana kasnije, u jednom naređenju Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu, pisao je: »Drug Košta otišao je sa usmenim uputstvom«.) Nismo imali potpun pregled zbivanja u zapadnim krajevima zemlje. Duže vremena nije bilo kurira iz glavnih štabova Hrvatske i Slovenije, ni od drugova iz Bosanske krajine. Ali Tito je ipak znao šta treba da se radi. Kod njega nije bilo dilema, kad je davao uputstva. Političko i vojno, opšte i pojedinačno, sve se to ispreplitalo. Naglašavao je koliko je važna Krajina:

»Svi krajiški odredi treba da razviju veliku aktivnost. Oni treba da uhvate vezu sa istočnom Bosnom od Trav-

nika ka Sarajevu; zatim, preko Zavidovića ka Ozrenu; sa Hrvatskom preko Une, a sa Dalmacijom preko Grabskog sedla. Jačim dejstvom krajiških odreda, neprijatelj neće moći da koncentriše snage u pravcu istočne Bosne, gde će se razviti žestoke borbe.«

Tito je smatrao da će se »političko-vojna situacija« razvijati još izrazitije »povoljno za našu borbu u Bosni i Hercegovini«, jer – govorio je Lepoj i meni 10. februara, a Tempu pisao 20. februara – »narod je uvidio izdajnički i razorni rad četničkih elemenata«. Za četnike kaže: »Oni nemaju podršku u narodu.« Meni savetuje: »Potrebno je samo da im se na jednom mjestu zada žestok udarac i oni će se potpuno razbjeći.« Bio je uveren da će proleće biti povoljno za nas:

»Mi ćemo imati manevarsku prednost nad neprijateljem. Sa dolaskom proljeća treba zatalasati borbu u Bosni i Hercegovini do narodnog ustanka.«

Pomno procenjuje situaciju i odnose snaga. Analizu zasniva na iskustvu iz ustanka i određuje strateške pravce prerastanja ustanka u narodnooslobodilačku borbu, u jedinstveno vođeni rat naoružanog naroda. Opširno govori o dve protekle ofanzive. Ocena sadrži i kritiku. »Ne smijemo se«, to naglašava, »ni u kom slučaju dati potisnuti sa nacionalnooslobodilačkih pozicija, jer bi nas to izoliralo od masa. Naša Partija mora biti najdosljedniji pobornik jedinstva. Okupljajte oko sebe patriotske elemente. .. Osnovna zadaća Partije na oslobođenoj teritoriji jeste brzo izgrađivanje vlasti, i to odozdo nagore... Ako Partija bude prisutna svuda tamo gdje treba pomoći masama, ako mase budu osjetile brigu Partije za ljude, ako vide njenu sposobnost u izgrađivanju narodne vlasti, onda ne treba da se bojite da će Partija sakriti svoje lice, da će ostati nezapažena.«

Tako je govorio drug Tito.

Što brže, što potpunije, preneti politička i vojna iskustva. Shvatio sam: neophodno je što pre iz malih, seoskih, partizanskih ili polupartizanskih grupa, koje često nemaju ni jasnu vojnu fizionomiju, ni političko opredeljenje, stvoriti vojnu silu ustanka, koja ne sme nalikovati glomaznim, inertnim, za jedno područje vezanim terenskim odredima. Ustanak treba razvijati sa uverenjem da će rat još dugo trajati i da ga sami moramo dobiti.

Šeta. Ostavlja naočare na sto. Ruke mu na leđima. Malo je pognut:

»Mi, na žalost, dovoljno ne znamo situaciju u Krajini. Vašu aktivnost usklađujte s drugovima iz Hrvatske. Pomozite Slavoncima i Dalmatincima. Važno je da nas redovno obavještavate. Moramo biti u toku...«

Ponavlja u više navrata od početka ustanka izražavanu misao:

»Neohodno je potrebno da na svim sektorima stvorite pokretne, udarne jedinice, koje ne smiju biti vezane za svoja sela. U ovim pokretnim jedinicama morate zvesti čvrstu vojničku disciplinu. Starješinski kadar mora biti na visini. Ako je starješinski kadar neuk, labav, kolebljiv i oportunistički nastrojen, pred iole težim situacijama će biti nemoćan. Stvorite kadar koji će pokazivati dovoljno čvrstine, energičnosti i muškosti. Naši su ljudi mladi, a stari politikanti i kulaci su umješni u taktiziranju. Kod naših mladih ljudi treba da se vidi riješenost na sve i to je najglavnije oružje.«

Pre rastanka sa nama, drug Tito se interesovao kako ćemo putovati do Krajine. Smatrao je da nas treba dobro opremiti i omogućiti nam da izaberemo pouzdanu pratnju. Lepa i ja (sada se više tačno ne sećam da li je to ona prva predložila) imali smo drukčiji predlog: da pođemo sami, bez pratnje. Zapravo, do Sarajeva s vodičem, a od Sarajeva vozom:

— Tako ćemo brže stići, a nije manje sigurno nego
N da pešačimo preko čitave Bosne ... To je jedina mogućnost da u Krajinu dođemo do 20. februara, kad je zakazano partijsko savetovanje ...

— U Sarajevu imamo veza. A i drug Tempo je tamo. Snaći ćemo se — objašnjavala je Lepa, koja je do hapšenja u leto 1941. godine bila sekretar Mesnog komiteta Partije u Sarajevu.

Učinilo mi se da je Vrhovni komandant uzdahnio:

— Nastrada nam mnogo divnih drugova. Beve i drugovi koji su putovali sa njim prošli su na putu preko Sarajeva kroz mnoge dramatične situacije. Čuvajte se. Kadrovi su nam najdragoceniji.

Prihvativši naš predlog za putovanje preko Sarajeva, pozvao je Mitra Bakića:

— Nađi odeću za Lepu i Kostu. Oni će ti sami reći šta im treba ...

Lepa i ja smo se dogovorili da i do Sarajeva i od Sarajeva putujemo kao bračni par, Muslimani. To je njoj najviše odgovaralo: mogla je pokriti lice, u Sarajevu mnogima poznato. Lepa je od Mitra Bakića tražila »nešto prikladno, ne previše uočljivo, ali ne ni previše siromašno«. Mitar je Lepu odveo u magazin i tamo je brzo našla ono što joj je trebalo. Onda smo nas dvojica pošli u potragu za odelom koje bi odgovaralo dobrostojećem Muslimanu iz provincije. Mitar je to brzo i jednostavno rešio: zamolio je nekog druga Muslimana iz Foče da mi da svoju odeću, a on je iz magazina dobio štof da sebi sašije novu. Zadržao sam samo svoju šubaru sa koje sam skinuo petokraku.

Sutradan smo krenuli za Sarajevo.

Žurili smo se. Rastajući se sa nama, Tito je naglasio, kako bi »bilo dobro da stignemo prije partijskog savjetovanja u Krajini«. Lepa, sada već odevena kao Muslimanka, blagim pokretom ruke sklonila je valu sa lica, pa partijski, stisnutom šakom pozdravila:

– Sve ćemo učiniti, druže Stari.

Tito nam je dao nekoliko filmova, da predamo drugovima u Sarajevu, da ih razviju i izrade fotografije. Tempu je poručio da mu nabavi nove filmove i – »ako bude mogao – crne kafe i cigarete«.

Od Foče do Krajine, preko Sarajeva, Doboja i Okučana, put je bio težak i dug. Čak i do Sarajeva, preko slobodne teritorije, koja je dosegala gotovo do samog grada, bilo je teško. Sneg je bio visok, putevi zavejani. Bilo je jasno da ćemo često morati pešačiti, iako smo dobili konje. Sa nama je krenuo i vodič, mladi radnik, divan mladić, dvadesetogodišnji bravar iz sarajevske železničke radionice, Mustafa Davadžija, kojeg su kasnije, u maju 1942, prilikom jednog od njegovih kurirskih putovanja iz Sarajeva za Vrhovni štab, četnici uhvatili i ubili posle najkrvoločnijeg mučenja.

Od 11. do pred podne 16. februara, proveli smo na putu, po snežnim planinama, rede na prtinama nego u celcu. Bilo je snežnih nanosa u kojima smo satima čekali da nas drugovi izvuku. Nekoliko puta smo se vraćali u već prođeno mesto i tražili pomoć. Naročito je teško bilo savladati zavejane puteve na zapadnim padinama Jahorinac, severno od Trnova. Borci su nas pratili sve do južnih prilaza Sarajevu, do seoceta Popovići, gde je neki šaljiv-

džija na stablu pribio tablu sa natpisom: »Granica NDH«. Odatle smo išli krajnje oprezno, jer smo još bili bez isprava. U dva navrata smo izbegli policijsku kontrolu. Da smo legitimisani, rekli bismo da s partizanske teritorije bežimo rodbini u Sarajevo.

Davadžija je Lepoj i meni objasnio da smo u Sarajevo ušli kroz jedan od tri »partizanska ulaza«: preko Jevrejskog groblja i Kovačića. Druga dva puta su vodila iz grada na sever (za odred »Zvezda«) i na istok, preko Vratnika (za Romanijski odred).

Pred sarajevskim predgrađem Kovačići, u Jevrejskom groblju, očistili smo se od snega. Naša odeća je bila smrznuta. Preduzetni i uvek dobro raspoloženi Mustafa Davadžija je u nekom zaklonu spretno potpalio mokro granje i tu smo, više na dimu nego na plamenu, otopili smrznuti sneg sa svoje odeće.

U Sarajevo smo ušli pre podne šestog dana putovanja. Bilo je prošlo devet godina od mog poslednjeg boravka u gradu na Miljacki. I onda, 1933. godine, kao i u februaru 1942. nisam se mogao slobodno kretati gradom. Oba puta bio sam bez dokumenata; 1933. vezan, pod vojnom stražom, 1942. u iščekivanju ilegalne veze, preko koje je trebalo da krenem dalje na izvršavanje zadatka poverenog mi od Vrhovnog komandanta. Prvi put sam u Sarajevo dopraćen kao vojni zatvorenik iz zatvora u Cetinju. Ovdje je 1933. godine bio armijski sud, koji bi mi dosudio višegodišnju robiju, da nisam pobjegao, i tri godine, do odlaska u Španiju, živio ilegalno, uglavnom u Zagrebu.

Februara 1942. sarajevske ulice su bile hladne, pritisnute studeni, ali i pretnjom. Grad je bio odbojan, tuđ, sakriven u se, zaključan iza debelih zidova, pritajen. Na ulicama tek poneki prolaznik. Patrola više nego građana. Jesu li se to Sarajlije krile od zime, ili od ovih silnih patrola? Uoči polaska iz Foče, imao sam priliku da vidim nekoliko izveštaja naših ilegalaca iz Sarajeva. Tri sedmice pre Lepe i mene kroz Sarajevo su proputovali Edvard Kardelj i Ivan Maček. Kad su došli u Sarajevo, Tempo je drugu Titu javio – 24. januara – da tamo »vlada strahovita reakcija« i da ustaše »kupe po ulicama ljude i sve to tjeraju na rad na čišćenje pruge ka Višegradu«.

Tempo mi je još u Podromaniji, početkom novembra, kad smo se prvi put sreli, govorio da je sarajevska partijska organizacija vrlo jaka – »vrlo dobro organizovana,

vrlo hrabra, sve može«. I Lepa je to potvrđivala. Ali u ratnim uslovima situacije se dinamično menjaju, i do juče najjača, najagilnija organizacija, danas je već mogla biti provaljena. Nije se pouzdano moglo znati kakva je trenutna situacija u Sarajevu. Zato smo bili oprezni. Naoako zagledani ispred sebe, pomno smo motrili na sve strane.

Budući da nam na poslednjim položajima ispred Sarajeva drugovi nisu ništa rekli o nekim novim provalama u gradu, nadali smo se da je sve u redu i da će nas veza po dogovoru sačekati. Nismo očekivali peripetije, iako nas je naš verni Mustafa još u polasku upozorio da se »u Sarajevu situacija iz dana u dan menja«. Davadžija nam je predlagao da ga negde sačekamo, dok on ne proverí da li sve funkcioniše, ali smo smatrali da smo uz njega najsigurniji, i da ćemo se, ostanemo li zajedno, najbolje snalaziti. Ipak, zbog Mustafine sumnjičavosti, išli smo na javku krajnje oprezno. Trebalo je da se javimo u prizemlje jedne kuće u centru grada. Mustafa je išao malo ispred nas. Kada smo se približili naznačenoj kući, na prozoru u prizemlju smo primetili lice uznemirene žene. Ne daje nikakav znak; glasa ni grimase. Samo joj se oči raskolačile od straha. Isuviše dugo sam živeo u ilegali, a da mi odmah ne bi bilo jasno da nešto nije u redu. Takav utisak su imali i Lepa i Mustafa, koji je usporio hod, pali cigaretu, i dok ga mimoilazimo, šapće:

– Produžite, sumnjiva situacija ...

Ponašali smo se kao da nas ništa nije vezalo uz tu kuću i ženu prestrašenih očiju. Žurnim korakom ljudi kojima je stalo da se što pre sklone sa zasnežene, puste, hladne ulice, produžili smo dalje. Bilo je jasno da nas posmatraju skriveni ustaški ili nemački agenti, pomno motre na sve koji ulaze u kuću kod naše provaljene veze. No; ako smo i izbegli ovu zamku, nismo još bili sigurni ni gde da se sklonimo, ni kako da se povežemo sa Tempom i Kulturnim. A s njima je svakako trebalo da se dogovorimo – u vezi sa direktivama druga Tita, i u vezi sa našim daljim putem. Bez isprava, koje smo trebali da dobijemo u Sarajevu, nije se moglo do daleke Krajine.

Nekoliko ulica dalje od kuće kod koje smo izbegli zamku, idući sve vreme bez zastajkivanja, Mustafa, smiren i pribran, kao da se ništa nije dogodilo, ponovo je

zastao, ovoga puta **pred kapijom neke višespratnice**. Pri-
družili smo mu se.

Lepa šapuće:

– Samo da svi drugovi nisu provaljeni.

Mustafa nešto reče u smislu da ne mogu svi biti provaljeni, jer je organizacija isuviše razgranata. Obećava da će povezati pokidane konce. Problem je samo da resimo trenutne neprilike: da se negde te noći sklonimo. Govoreći više Lepoj nego meni, predlaže:

– Ako nemate ništa protiv, idemo k mojim roditeljima. Nije udobno, ali barem smo za ovu noć sigurni ...

Majka i otac našeg vodiča su stanovali u tesnom podrumskom jednosobnom stanu, dosta daleko od centra Sarajeva. Mustafina majka, radosna, ali prestrašena, kriknuvši jedva čujno, dočekala je sina poljupcima, a onda naprosto Lepu i mene uvuče u stan:

– Brzo, deco. Odasvud gledaju oči prokletnika ...

Ta zgrada je bila u severozapadnom predgrađu Sarajeva, u kvartu Vratnik; sad je to ulica koja nosi ime našeg vodiča. Iako nas je Mustafina majka raširenih ruku primila, nismo se osećali bezbedno. Noću su, u dva tri navrata, ispred kuće prolazile patrole. Povremeno su se čuli pucnji i lavež pasa. Uopšte nismo mogli zaspati.

Mustafa Davadžija je 17. februara rano ustao. Spremljen za izlazak, reče da će se brzo vratiti. Nešto kasnije, oko 10 sati, stigao je sa drugaricom Okruglom, to jest sa \ / Olgom Marasović, koja je u ono vreme bila sekretar Mesnog komiteta Partije. Lepa i Olga su se poznavale još od ranije. Obe su bile pod feredžama, u dimijama, u starinskoj muslimanskoj nošnji. Olga je bila presretna što se u onoj ulici gde nas je čekala veza, nismo zadržavali. Objasnila nam je da je ilegalni stan u kome je trebalo da se smestimo uoči našeg dolaska provaljen.

Iz podrumskog stana Davadžijine majke, Olga nas je odvela u jednu lepu, veliku kuću na obali Miljacke. Do-
; maćin je bio bogatiji Musliman. Vrlo lepo smo primljeni,
r , dobro ugošćeni i potpuno zbrinuti. Tu smo se još istoga dana sreli s Avdom Humom Kulturnim. Lepa je ostala u toj kući, a ja sam popodne, posle razgovora s Humom,
r u pratnji Olge Marasović i Dane Olbine, preselio u stan domobranskog^ narednika Ivice Kršulja,, Gornja Breka 29,

na periferiji grada, ispod Sedam šumica. Kuća mobilisanog mašiniste Kršulja je bila mala, i sve je u njoj bilo maleno i tesno – prizemuša s kuhinjom i tri sobe. Sve je to gradió sam domaćin.

Narednik Kršulj nije bio član Partije, ali je disciplinovano izvršavao sve partijske zadatke. Mesni komitet, odnosno Olga Marasović, koristili su njegovu kuću kad god je to zatrebalo. Kršulj je po obaveštajnoj liniji bio povezan sa Valterom Perićem Petruškinom.

Predveče 17. februara Olga i ja nismo zatekli Ivicu Kršulja u Gornjoj Breki broj 29. U kući je bila samo njegova žena Milka, Livnjanka, draga, pažljiva domaćica, i njihovo dvoje dece -- trinaestogodišnja Mira i četverogodišnji Predrag.

U toploj porodičnoj atmosferi Kršuljevih bilo je veoma prijatno. Olga i Dane su se nešto dogovarali s domaćicom, dok sam se ja igrao s malim Predragom. Uto je stigao i Kršulj – pod punom ratnom opremom. Nije se raspitivao o meni, bilo je očigledno da je navikao na nepoznate ilegalce u svom skromnom domu. Stajao je na ulazu u sobu, još s oružjem na sebi, a levom rukom češka kratku, pomno potkresanu bradu:

– Baci tu kapu, odaće te, ako te već nije odala!

Malo kasnije pokazao mi je kako se na crnoj seoskoj šubari u vunenim kovrčicama jasno naziru izbledela mesta skinute metalne petokrake zvezde. Mali Predrag je na to zapljeskao rukama i tepajućim glasom zapevušio:

– Čiko je paltizan, čiko je paltizan ...

Kršulj je tu kapu sklonio negde na tavan. U rancu je imao nekoliko bombi. Hteo sam uzeti jednu; mislim u sebi: vrednije su od zlata! Ali predomislio sam se – morao sam biti bez ikakvog oružja.

Naš domaćin je uveče otputovao, opet u Vareš, gde je bila njegova komanda. Otuda je dvaput sedmično dolazio u Sarajevo, po hieb za svoju bojnu. Ponovo se javio uoči našeg odlaska iz Sarajeva. Upozorio me da ustaše ulaze u voz na svakoj stanici i da sve putnike legitimišu. Nadao sam se da za mene i Lepu neće biti opasnosti: sarajevska partijska organizacija nam je pribavila dokumenta s neophodnim nemačko-ustaškim štambiljima. Onom ko nam je sve to obezbedio, nije bilo lako. Ako se ne varam, Avdo Humo mi je pričao, da je najdelikatnija dokumenta izra-

đivala takozvana »fina tehnika« naših drugova iz sarajevske železničke radionice. Glavni za izradu falsifikovanih dokumenata su bili Josip Sigmund i Šemsudin šišić. Olga Marasović piše da je za Lepu i mene šišić izvadio isprave i nabavio potvrde za besplatnu vožnju. Sarajevska partijska organizacija je originalne, bjanko propusnice i legitimacije sa propisno zavedenim datumom izdavanja u policijskom protokolu, dobijala – za dukate – od zamenika šefa sarajevske policije Arifa Balte. Dane Olbina kaže da je taj Balta tek posle rata saznao da je bjanko propusnice s upisanim protokolom prodavao i komunistima.

Uz datum izdavanja i broj redarstvenog protokola u privremenim ispravama, koje su nam pribavili drugovi iz Sarajeva, bile su naše originalne fotografije. Olga Marasović nas je 18. februara popodne odvela našem simpatizeru, fotografu. Posle fotografisanja, u stanu u kojem se krila Lepa, sastali smo se sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Bio je od onih ilegalaca koji su se u svakoj situaciji, onda kad bi po oceni mnogih sve izgledalo bezizlazno, znali snaći. Glavni štab, u kome smo, pored komandanta Tempa i komesara Rodoljuba Čolakovića – po odluci Vrhovnog štaba od 26. septembra 1941. godine – bili Slobodan Princip Seljo, Uglješa Danilović, Osman Karabegović i ja, nije se kao jedinstvena komanda osećao na čitavom bosansko-hercegovačkom partizanskom prostoru, ali za to svakako nije kriv sam komandant, kojemu hrabrosti i inicijative za akciju nikad nije nedostajalo. Tempo je zbog nemogućnosti funkcionisanja jedinstvene bosansko-hercegovačke komande i predložio stvaranje triju operativnih štabova.

Tempo i ja nismo se videli od novembra 1941, posle onog jednog i jedinog savetovanja Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, u Podromaniji. Susret u Sarajevu 18. februara, bio je naš drugi susret. Jдини od svih komandanata glavnih štabova, koji je živio ilegalno, bez direktnog kontakta s jedinicama i podređenim komandama, imao je ponajbolji pregled situacije u čitavoj zemlji. Sva pošta iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, kao i poruke Kominterne primljene u Zagrebu za druga Tita, stizala je preko Tempa. Njegovi kuriri su svaka dva-tri dana odlazili za Foču. Samo u onih nekoliko dana koliko smo Lepa i ja putovali iz Foče, Tempo je dva puta – 12. i 14. februara – slao poštu u Vrhovni štab. Tada još nije znao da je drug Tito u načelu prihvatio njegove predloge od 2. februara

i da je u Krajinu uputio Lepu i mene. Titu je 12. februara pisao da će na partijsko savetovanje u Krajinu otići i on i Humo, »pošto je to prilično važno a ovdje sam ipak ostavio uređene stvari«. Slično je pisao i 14. februara, uveren da ne sme propustiti to savetovanje. Tek kad ga je Tito obavestio o Lepoj i o meni, odlučio je da zajedno s Humom iz Sarajeva ode u istočnu Bosnu (»za 3–4 dana dok konačno ne učvrstim i vojno rukovodstvo«).

Od drugova u Sarajevu smo o Krajini saznali vrlo malo. Ono što nam je Tempo rekao – bila su samo nagađanja. Ipak, i ta nagađanja, u meni su budila nadu da se ustanak u Krajini razbuktao. Tempo je Lepoj i meni otprilike preneo isto ono što je Titu pisao 12. februara:

»Iz Krajine dolaze alarmantne vijesti. Uporno se ovdje prenose glasovi da su Bihać, Krupa, Cazin i Prijedor u našim rukama, kao i da se u Banjoj Luci vode ulične borbe (da je Gornji Šeher u našim rukama) itd. Pruga za Banju Luku ne radi, već se putuje autobusom preko Okučana. Prema tome sigurno je da se vode borbe oko Prijedora ili Novog.«

Što se tiče Tempovih direktiva za Krajinu, one su se više odnosile na partijski, nego na vojni rad. Više su bile upućene partijskom rukovodstvu, nego meni. Ali sam ih svejedno pažljivo slušao, jer je politička strategija naše Partije predstavljala suštinsko određenje naše vojne strategije. Od početka ustanka bilo je jasno da od uspešnog ostvarivanja političke strategije zavisi da li ćemo imati vojsku za ostvarivanje celovitog strateškog koncepta narodnooslobodilačkog pokreta.

Sutradan, posle razgovora sa Tempom i posle fotografisanja, po dokumentima koje nam je donela Olga Marasović, postao sam visoki železnički službenik Mehmed Idrizović, a Lepa – hanuma inspektora Idrizovića. Čini mi se da su joj dali ime Atifa. Oboje smo dobili i železničke legitimacije s originalnim suvim žigom za povlaštnu vožnju.

U petak 20. februara, u cik zore, praćeni od drugova iz Sarajeva koji su nas čuvali a da to tada nismo ni znali, iako smo slutili, otišli smo na sarajevsku železničku stanicu. Tempo je imao pravo, vozom se do Banje Luke nije

moglo. Vozom smo mogli samo do Okučana, a onda se trebalo snalaziti prema prilikama u kojima se zatečemo.

Putovali smo u istoj onoj građanskoj muslimanskoj odeći koju smo dobili u Foči. Lepa je bila u crnini, sa žarom preko lica. A ja sam – kako je Lepa kasnije zapisala – »veoma ličio na neukusno odevenog bosanskog činovnika iz provincije«. U svakom slučaju, sve na nama odgovaralo je našim ispravama.

U poslednjem trenutku, skoro sam nas provalio. Blagajnici na železničkoj stanici u Sarajevu, pružio sam čitavu hiljadarku i zatražio dve povlaštene karte do Okučana. Blagajnica se zaprepastila:

– Molim vas, samo deset kuna ...

Tek tad sam shvatio što sam uradio. Zar visoki železnički službenik da ne zna koliko se plaća za povlaštenu kartu! Zbunjeno objašnjavam:

– Sav sam smeten, znate: tragedija u porodici ...

U kupeu prvog razreda imali smo dva obezbeđena mesta. U vozu nije bilo nikakvih problema. Istina, u nekoliko navrata smo legitimisani, ali naše isprave su bile verodostojne. U nas dvoje nije se moglo posumnjati. Ne samo da smo imali dobre isprave, nego i službeno pismo – opravdanje za moje putovanje – • u kojem je stajalo da u Banjoj Luci treba da obavim dogovore o obnovi železnickog saobraćaja na pruži Banja Luka – Okučani.

Voz nije išao redovno i nije stajao na svim stanicama. Kad bi se zaustavio, narod se u gomilama tiskao da ugrabi mesto. Razgovaralo se uglavnom o mogućem partizanskom napadu na voz, ali do Okučana nije bilo nikakvog napada.

Izašli smo u Okučanima. Na železničkoj stanici nervoza. I tu se, uglavnom, govorilo samo o mogućem partizanskom napadu. Prethodnog dana vođene su žestoke borbe za Kotor–Varoš, a u Han-Kolima, kod Banja Luke, 19. februara, delovi Četvrtog krajiškog odreda razoružali su četu domobrana. Proneo se glas da slavonski i bosanski partizani pripremaju napad i na Okučane. Čutljivo smo slušali nervozne i panične glasine. Nas nije uznemiravao partizanski napad, nego problem prevoza do Banje Luke. I drug Tito, a kasnije i Tempo, savetovali su nam da svakako pokušamo da stignemo na partijsko savetovanje, a ako se budemo zadržavali, to neće biti moguće.

Autobus smo čekali u staničnom restoranu Antuna Čuljaka. Iza šanka su visile kobasice i nekoliko šunki. Gladan, zagledao sam se u suvo meso; godinama nisam jeo sremske kobasice. Lepa je primetila kako sam zainteresovan za kobasice i šunku, pa me neprimetno gurnu, kako bi me podsetila da sam Musliman. I tako sam, uza svu glad, morao da se zadovoljim šoljom čaja i kriškom hleba.

Kad je banjalučki autobus stigao, rečeno je da za civile nema mesta. Tada sam se javio ustaškom bojniku, čiji su vojnici već bili napunili autobus. Pokazao sam mu legitimaciju i objasnio, da zbog hitne opravke pruge i oživljavanja železničkog prometa moram što pre stići u Banju Luku. Bojnik je nezainteresovano slušao. A ja sam govorio i govorio, uznemiren pomišlju da ćemo morati prenoćiti u Okučanima. Konačno, bojnik se obrecnu:

– Pa ulazi, krećemo!

Pomogao sam Lepoj da se nekako smasti. Učinilo mi se da je nervozna. Kasnije mi je rekla da je tik do nje stajao neki banjalučki folksdojčer, njen ikolega iz škole; srećom, nije mogao ni pomisliti da se u autobusu, velom sakrivena nalazi Lepa Perović.

U Banju Luku, koju su mnogi među ustašama, pa i sam Pavelić, želeli proglasiti »državnim središtem hrvatske države«, stigli smo kasno uveče 20. februara. Još u Okučanima bilo nam je jasno da toga dana nećemo stići da se javimo na naznačenu adresu. Naša javka, krojačka radionica, bila je otvorena samo do 20 časova. Lepa je rekla da nas to ne treba brinuti, a jednu noć ćemo se snaći, možemo prenoćiti i kod njenih roditelja.

Grad je bio pod snegom. Veče veoma hladno. Uz prtinu po pločniku visoke gomile snežnih nanosa. Ulice puste, kao i u Sarajevu. A patrola, začudo, manje nego u Sarajevu. Sreli smo samo jednu. Patroldžije, u crnim uniformama, i sami promrzli, nisu nas ni pogledali.

Odmah sa stanice smo otišli do kuće Perovićevih u banjalučkoj severnoj četvrti, tamo gde se račvaju ceste za Prijedor i Bosansku Gradišku. Na ulazu u dvorište svoga detinjstva, Lepa zadovoljno odahnu: prepoznala je majčine stolnjake, što su se na razapetoj žici sušili, ili – bolje rečeno – mrznuli. Na veliko razočaranje, umesto Lepine majke, kućna vrata otvorila je nepoznata žena, koja ništa nije znala o Zorki Perović i njenim kćerima.

Na ulici nismo smeli dugo ostati. Obišli smo još nekoliko adresa, ali nikoga od onih koje je Lepa poznavala više nije bilo u Banjoj Luci – ili su bili ubijeni, ili zatvoreni, ili u partizanima. Nije bilo izbora, morali smo u neko javno prenoćište. Opredelili smo se za svratište Mihaljević pored autobusne stanice.

Od samog dolaska u Banju Luku, bio sam za to da se odmah smestimo u neko svratište, ali je Lepa bila protiv toga, jer objašnjavala je – ugledna, patrijarhalna muslimanska porodica ne može odsedati u svratištima i hotelima. Ipak, kad nismo nikog poznatog pronašli, morali smo k Mihaljeviću. Vlasniku sam objasnio, ispričavajući se zbog neugodnosti koje sam stvorio svojoj sirotoj hanumi, da su naši rođaci promenili stan, pa smo – za ovu noć – primorani ostati u svratištu. Imao je razumevanja:

– Sedite, gospodine, već ćemo nešto uraditi ...

Uto je u recepciju ušla patrola. Nešto su tiho razgovarali s Mihaljevićem. Komandir se u dva navrata obazreo na Lepu i mene. Ustao sam i uputio se ravno k njima. Ponašao sam se kao da patrole i nema:

– Umorni smo, gospodine. Učinite već nešto da nas smestite ...

– Gospodin je ... – obrati mi se ljubazno komandir patrole.

Mahinalno, kao da me njegovo pitanje i ne zanima, pružih mu legitimaciju. Samo sam promrmeljao kako sam na putu zbog obnove železničkog saobraćaja i kako sam ljut:

– Nisu ovo vremena za putovanje!

Komandir patrole se tada obrecnuo na Mihaljevića:

– Smesti gospodina i gospođu, ta neće valjda celu noć ovde presedeti!

Sutradan – posle neprospavane noći – povezali smo se sa banjalučkim drugovima. Smestili su nas kod uglednog banjalučkog pravnika Derviša Kolovića. Naš domaćin je bio od ustanka saradnik narodnooslobodilačkog pokreta. Ako se ne varam, imao je sina u partizanima. Lepo nas je primio. Slušajući Lepu i mene kako se ljutimo zbog zadržavanja u Banjoj Luci, pomislio je da nešto u odnosu na njega nije u redu. Ali, po tome kako smo se osećali u domu sudije Kosovića, ostali bismo dugo. U kući je bilo svega; Kosovići su nas okruživali najvećom pažnjom. Morali smo što pre na slobodni teritorij, naročito

Lepa, koja je **imala zadatak da** direktive **generalnog** sekretara Partije **prenese** rukovodiocima **KPJ** u centralnoj Bosni i Krajini.

Derviš Kosović nam je satima pričao o teror u okupiranom gradu, o tome kako narod oduševljeno priča o akcijama partizana i kako su gotovo svi građani zamrzili ustašku vlast. Ogorčen, rekao nam je da pokolji nevinog naroda još nisu prestali: desetak dana pre našeg dolaska, ustaše iz Pavelićevog tjelesnog zdruga su u selima Dra-kulić, Motike i Šargovac, na prilazima Banjoj Luci, ubili 1100 muškaraca, žena i dece, a u rudniku Rakovici su ubili 52 rudara, Srbina. Režim je bio nemilosrdan i prema Hrvatima i Muslimanima. U ono vreme kad smo mi prolazili kroz Banju Luku, u zatvorima je bilo preko 800 Muslimana i oko 300 Hrvata.

Kod Derviša Kosovića bili smo do večeri 22. februara. To je bila poslednja noć našeg boravka u Banjoj Luci. Sa Ponira se spustila po nas desetina partizana, koje je poslao Karlo Roje, komandir banjalučke partizanske čete. Gore, na Starčevici, gde je u vreme našeg dolaska logorovala četa Karla Rojca, Đuro Pucar je još u julu 1941. formirao odred, kojim je u početku ustanka komandovao Danko Mitrov. U noći 22. i 23. februara 1942. desetina partizana sa Ponira je ušla u okupirani grad da bi nas odvela na slobodni teritorij. Bio je to pravi podvig, jer nije jednostavno proći između gusto načičkanih utvrđenja ustaško-nemačkog garnizona. Pre njihovog dolaska, predveče, pre policijskog časa, oprostili smo se s Kosovićevima i prešli u neku malu kuću blizu periferije. Partizani su blokirali sve prilaze ulici u kojoj je bila ta kuća. Zajedno s Lepom i sa mnom, tamo je partizane čekala i majka poznatih banjalučkih komunista, braće Ivice, Josipa i Drage Mažar. Mama Mažar i Lepa Perović su bile oduševljene ulaskom partizanske desetine u grad.

Lepa mi zadivljena govori:

— Vidiš li, sve je ovde partizansko!

Bio sam pomalo jedak:

— Da, kad ne bi bilo ustaša i Nemaca.

Mora da sam to tiho rekao, jer nije reagovala.

Umesto Lepe, javio se jedan od partizana, sin domaćice kuće u kojoj smo proveli deo noći uoči polaska. Reče kako njihov ulazak nije nikakav podvig u odnosu na

nedavni upad Drage Mažara u Banju Luku, kad je s grupom partizana u samom gradu razoružao 62 domobrana. Mama Mažar je tog trenutka, slušajući priču o sinu, samo uzdahnula:

— Moj Drago je uvek bio nepredvidiv!

Iz partizanskog štaba su za mene i Lepu bili poslali konje, ali ipak sam iz okupirane Banje Luke otišao pešice — svog konja sam prepustio mami Mažar. Kolonu je vodila Lepa jašući lakim kasom. Bili smo sretni, cilj je bio pred nama, partizani oko nas.